

DOI: 10.18523/2617-8907.2025.8.65-80

УДК 008-044.372[911.375::903]930.85:[504.4:551.577.6](851)

Денис Король

Кандидат культурології, доцент;
доцент кафедри культурології факультету гуманітарних наук
Національний університет «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА), Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-9709-547X>
d.korol@ukma.edu.ua

Криза як стимул соціокультурних і цивілізаційних трансформацій: регулярний катастрофізм узбережжя Перу

На прикладі доколумбового перуанського суспільства докерамічної епохи (3500/3300–1800 рр. до н. е.) розглянуто регулярний природний катастрофізм (Ель-Ніньйо), який демонструє проблематику кризових соціокультурних викликів, здолавши які суспільство здатне вийти на новий рівень. Якщо ж суспільство не готове до подібних викликів, воно прямує до колапсу, що можна побачити на матеріалах старожитностей Нортє-Чико та урбаністичного центру Караль.

Археологічний матеріал цієї спільноти свідчить про прояви масової згуртованості та цільних мережеских зв'язків, підкріплених потребою в масових церемоніях у монументальних забудовах урбаністичних центрів докерамічної епохи. Подібні спостереження слугують цікавим актуальним прикладом до сучасних світових проблем з відповіддю на новітні виклики та катастрофи.

Побічно автор загострює увагу на самотності андських цивілізацій та принциповій помилковості проводити прямі історико-культурні та археологічні типологічні паралелі між перуанськими суспільствами та відомими культурами й цивілізаціями Близького Сходу.

Ключові слова: криза, лихо, катастрофізм, культурна резильєнтність, Ель-Ніньйо, доколумбове Перу, Нортє-Чико, первинний урбанізм, архітектурний монументалізм, соціокультурні трансформації, цивілізаційні процеси, культурні проблеми, культурна праісторія, соціокультурний простір, міждисциплінарність.

Актуальність і постановка проблеми. Проблематику, порушену в цій публікації, ми розглядаємо з двох боків водночас.

З одного боку, з 2019–2020 рр. наука все частіше ставить питання про роль і сутність кризи в житті людства — як нині, так і в історичних епізодах локальних культур та цивілізацій. Вчені намагаються розмежувати поняття «криза», «лихо», «колапс» та «катастрофа»: для когось це синоніми (тобто різні найменування одного й того самого явища), дехто вважає, що це послідовні етапи одного процесу, а для інших — це різні явища з різними наслідками.

З другого боку, актуальною є проблема взаємодії людини та оточення: чи справді людство вписане в ландшафт і має щоразу гнучко адаптуватися до зовнішніх змін, чи навпаки — освоєння простору є питомою рисою людського культурогенезу, нашою формою «хижацтва», тож наш конфлікт із природою є неминучим, а небажання такого конфлікту призведе до культурної деградації?

Прояснюючи наше ставлення до поглядів прибічників анархопримітивізму, на кшталт Пола Шепарда чи (опосередковано) Джареда Даймонда, варто справді відразу визначити

місце людини в ландшафті, а ландшафту в нашому культурогенезі. Отже, що таке «культура»? Для когось це запитання взагалі безглузде, якщо взяти до уваги кількості визначень, включно з етимологічним буквализмом; для когось проблему буцімто давно розв'язано й надано «вичерпне визначення». Подібні «вичерпні визначення» переважно лаконічні та по-своєму афористичні, проте щодо їхньої вичерпності відразу виникає безліч запитань. Можемо навести два такі визначення культури: або це «фабрика з виробництва сенсів» (цю дефініцію використовує Андрій Флієр, хоча авторство приписують начебто Ф. Енгельсу), або ж це просто «світогляд, реалізований у способі життя» (тут себе автором означає Микола Важинський).

Натомість можемо запропонувати власну дефініцію: культура — це відтворюваний процес взаємодії індивідів та середовища, що базується на спільній картині світу й розгортається через інформаційний обмін, творчість і технології.

Наша версія, безумовно, не претендує на вичерпність, але вважаємо її більш ємнісною, ніж наведені вище, оскільки вона зачіпає декілька залишених без уваги аспектів (середовище/ландшафт, творча взаємодія, інформаційний обмін тощо). Пояснимо розлогіше в чотирьох пунктах.

- Динамічний комплекс інформаційного взаємобміну групи індивідів одне з одним і з навколишнім середовищем (ландшафтом) формує у них специфічну картину світу (ментальність), що має вияв у безлічі несвідомих реактивних і поведінкових моментів (проте не обмежується ними).

- Базований на цій картині світу регулярно відтворюваний взаємотворчий процес є основою *культури* групи індивідів, а інтенсивність і структура інформаційного обміну визначають *культурну своєрідність*.

- Ускладнення інтенсивності інформаційного обміну між групами індивідів (та індивідів із середовищем) і максимізація ефективності взаємоторчого процесу приводять до формування *цивілізації* або її аналога.

- Ідеальним (і логічним) моментом у процесі такого ускладнення є виникнення писемної знакової системи. Проте за певних умов вона може не виникнути навіть за високого ступеня інтенсивності інформаційного обміну, так само як і класична міська інфраструктура тощо.

Тобто *основою культури є саме взаємоторчий процес — регулярно відтворюваний та базований на колективній картині світу (ментальності), а культурну своєрідність визначають інтенсивність і динаміка інформаційного*

взаємобміну групи індивідів одне з одним і з навколишнім середовищем (ландшафтом), у процесі якого ця картина світу і формується.

Отже, очевидно, що взаємодія людських колективів із навколишнім ландшафтом супроводжувала наш культурогенез на всіх етапах його становлення. І оскільки ми рідко бачимо природу в непорушній стагнації, то навряд чи можливо очікувати стагнацію й для людського соціуму. Водночас, якщо ми згадали природні лиха та катастрофи, а відповідно й людські стани кризи та колапсу, в них також варто відшукати певні закономірності. Отже, чи є природне лихо реакцією середовища на людське втручання? Чи навпаки — лише коли певний колектив надто довго не відчував ускладнень та загрози, «розслабився» і виявився неготовим до чергового природного прояву, то саме тоді й стається лихо? Вивчення конкретного суспільства, яке переживало регулярні катаклізми, може прояснити цю дилему.

Відомо, що на площі в кількості квадратних кілометрів перуанського узбережжя в період між 3500 і 1800 рр. до н. е. виникли та функціонували понад два десятки урбаністичних центрів з елітарними компаундами, платформними пірамідальними конструкціями та округлими площами (*плазами*). Можна, зокрема, назвати Караль-Супе (саме про нього переважно йтиметься в цій публікації), Асперо, Сечин-Бахо та Сечин-Альто, Бандурріа, Пативілька, Уарикото, Ель-Параїсо. Між ними немає жодної типовості чи одноманітності, та сама стилістика і певні канони забудови напрочуд поширені (S. Pozorski and T. Pozorski 2008) (рис. 1). Ці ранньоміські центри демонструють складну соціальну організацію ранніх докерамічних суспільств північно-центрального узбережжя Перу, що «втїлили засновану на торгівлі кооперативну економічну модель, іригаційне землеробство та експлуатацію морських ресурсів для підтримки великої кількості населення в пізньоархаїчну добу (прибл. 5800–4100 рр. тому)» (Ortloff and Moseley 2012, 190).

Джордж Ковгілл свого часу зауважив, що перші (“pristine”) ранні міста виникли як своєрідне ноу-хау, тобто вони не були природним еволюційним розвитком селищ, а отже, варто відшукати стимули такої соціокультурної інновації. Однією з причин може бути комплексне міжобщинне згуртування (на кшталт ранньополісного *синойкізму* в еллінів) за умов масового набуття нової ідентичності чи за нових зовнішніх викликів. Хоча вирішальним стимулом очікувано варто шукати зусилля конкретних еліт та їхніх інтересів. Тож не дивно, що ранні міста нерідко містять свідчення свідомо закладених

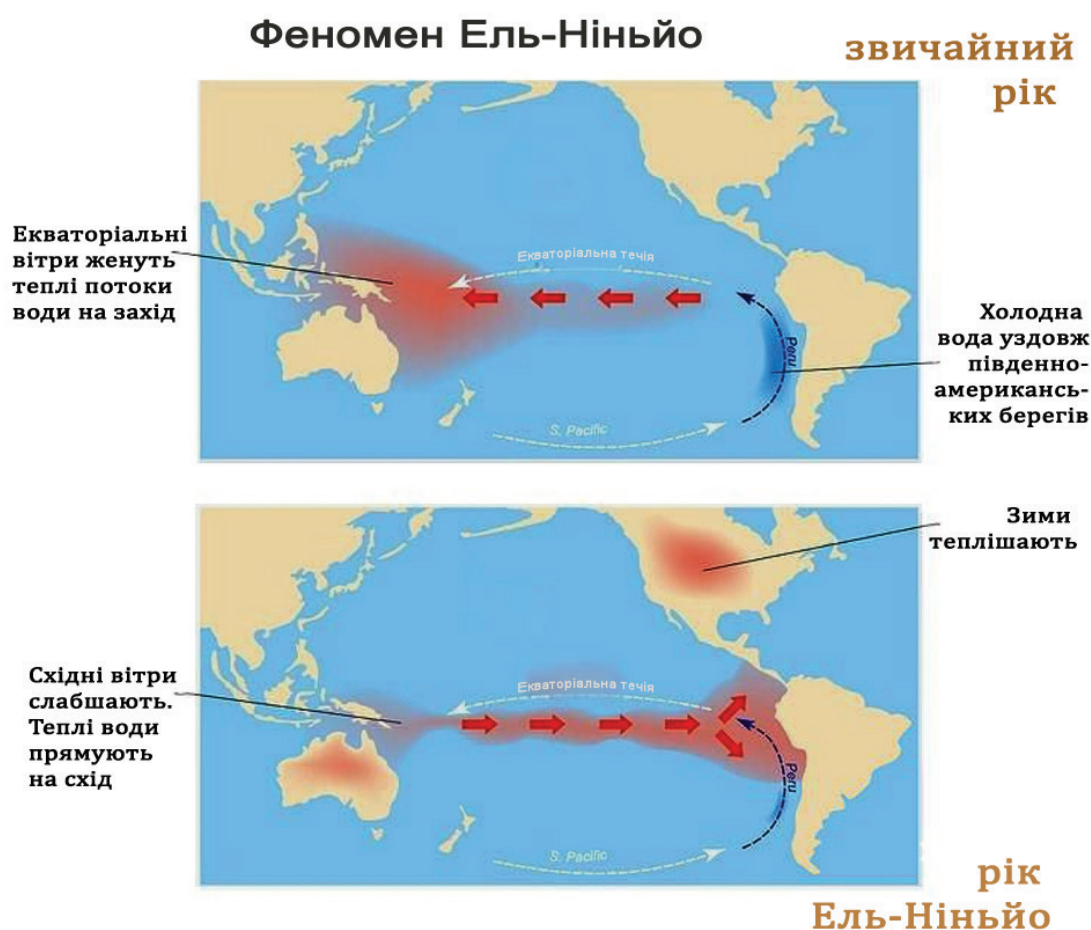

Рис. 2. Схематичне зображення явища «Ель-Ніньйо – Південне коливання»
(авторська адаптація схеми з відкритих інтернет-ресурсів)

Америку споконвічно стикалося з цим явищем і його наслідками безпосередньо (Sandweiss, Shady Solís, and Moseley 2009, 359–360). Щоразу триваючи довгий проміжок часу, така раптова зміна погоди над андським узбережжям впливає на місцеву екосистему на роки вперед. Теплі води відганяють від берега дрібну рибу на кшталт сардини чи анчоусів, хоча саме вона завжди була основою господарювання південно-американських прибережних суспільств (Перу та Чилі й нині серед світових лідерів експорту продукції риболовецького промислу). Повені в горах спричиняють грязьові селі, що здавна нищили городницькі та сільськогосподарські угіддя, а ті поля, що вціліли, також занепадали без сонячного світла. Різка й тривала вологість узбережжя спричиняла зворотні процеси на гірських плато і перевалах (через перепад тиску). Скажімо, дослідження екосистеми навколо озера Тітікака та андського плато Альтиплано фіксують стабільні багаторічні посухи — кризові для місцевого городництва та полів кукурудзи чи картоплі (Dillehay and Kolata 2004; Ortloff and

Moseley 2012, 201). Епідеміологічна загроза також істотно зростає (зокрема через раптову зміну природних зон поширення місцевих кровосисних комах).

Утім, спричинені Ель-Ніньйо глобальні катаклізми є рідкісними. Цей феномен тривалістю в декілька сезонів повертається через 3–10 років, і маємо визнати, що, попри весь його вплив на планетарний клімат, *катастрофою* його поки що назвати важко, незважаючи на жахливі наслідки для конкретних селищ (Goldstein and Magilligan 2011, 157)³. Своєю чергою, ЕНПК іноді поєднується з іншими явищами, коли на посилені шторми, повені та зливи Ель-Ніньйо накладається місцева тектонічна нестабільність, супроводжуючись зміною ландшафту. З недавніх подій доволі катастрофічними є наслідки Ель-Ніньйо – Південного коливання у 1982 р., коли центральне узбережжя Перу набуло фактично нових географічних рис берегової лінії (Ortloff 2022, 7).

³ Новітню проблематику порушено в недавньому матеріалі: <https://phys.org/news/2025-04-lingering-el-nio-events-common.html>.

Одну з подібних капітальних трансформацій навколишнього середовища для північного узбережжя Центрального Перу фіксують для початку IV тис. до н. е., коли масово з'явилися масштабні берегові дюни (див. Ortlieb, Fournier, and Macharé 1993; Ortlöff 2022, 14–20), а частина прибережних рибальсько-збиральницьких громад перекочувала в долини річок і почала зводити довготривалі поселення з монументальною забудовою, оточені полями та штучними зрошувальними каналами. Наступна серія гідрокліматичних струсів відбулася приблизно у 2000/1800 рр. до н. е., коли перуанські урбаністичні центри докерамічної доби майже повсюдно занепадають, чисельність населення зменшується протягом кількох поколінь, і здебільшого вони вже ніколи не відновлюються (див. Burger 2014, 1083–1084; Ortlöff 2022, 32).

Маємо також нагадати, що в дискусіях навколо таких феноменів термінологія також має значення, оскільки, як уже сказано вище, для одних авторів «криза», «катастрофа» та «колапс» — це синонімічні поняття, тоді як для інших — це різні стадії, що спричиняють одна одну. За цією логікою регулярні ландшафтно-метеорологічні струси вздовж андського узбережжя — це власне «криза», а от чи стане вона «катастрофою» — залежить уже від готовності та координації місцевого населення. Тобто, якщо «стихийне лихо» спричиняє суспільний «колапс» — це свідчить лише про невідготовленість такого соціуму.

Отже, що саме стимулювало виникнення ранніх урбаністичних центрів узбережжя Перу — вимушена згуртованість через паніку чи творча комунікаційна мережа, підживлювана не так панікою, як азартом викликів?

Стан наукової розробки проблеми. Насправді навколо означених проблем списи ламаються вже не одне десятиліття. Стосовно вивчення феномену кризи та його культуротворчого компонента можемо посперитися на праці Г. Міддлтона (Middleton 2017) чи Р. Баріоса (Barrios 2017) (також див. Jaffe, Sagamanica, and Price 2023). Звертаємо увагу на розвідки Карла Бутцера та низки інших фахівців щодо культурної стійкості в контексті опору кризовим потрясінням (Butzer 2012; Jacobson 2022; Løvschal 2022).

Не можна оминути й праці антрополога Джа-реда Даймонда «Колапс. Чому одні суспільства занепадають, а інші успішно розвиваються» (Diamond 2005) та «Потрясіння. Як суспільства справляються з кризами та змінами» (*Upheaval: How Nations Cope with Crisis and Change*) (2019). Остання більшою мірою стосується модерних країн, і ми майже не використовуємо її для

нинішнього матеріалу. Хоча загалом подібна діяхронна характеристика може стати в пригоді.

З публіцистів можна згадати книжку Нассіма Талеба «Антикрихкість: які речі виграють від безладу» (Taleb 2012). Цікаві також міркування Мігеля Панталеона:

«Я пропоную дивитися на кризи як на збурення, які взаємодіють з нашими складними системами [нелінійного саморозвитку]. Така перспектива дає нам свободу дій та дає змогу зосередитися на тому, як ми проєктуємо та координуємо системи, здатні взаємодіяти зі збуреннями в міру їх розгортання. Складні адаптивні системи непередбачувані, і ми не можемо спрогнозувати, як саме вони поведуться в майбутньому, однак можемо побачити напрямок їхньої динаміки та скористатися їхніми структурними характеристиками, щоб краще зрозуміти властиву їм складність <...> якщо ми хочемо розробити системи, які краще адаптуються до непевності та змін середовища» (Pantaleon 2023) (переклад наш. — Д. К.).

Про природне явище Ель-Ніньйо частіше пишуть фахівці з географії та кліматології. З фундаментальних праць назвемо монографію Сезара Кав'єдеса «Ель-Ніньйо в історії: штормові століття». Також вартий згадки насичений бібліографічний нарис «Екстремальні події в біологічних, соціальних науках і науках про Землю: систематичний огляд літератури» (Stewart, Carleton, and Groucutt 2022). З вітчизняних робіт можемо посперитися на статтю Юссефа Ель Хадрі та українських колег (El Hadri et al. 2024). Утім, антропологам, які досліджують людські суспільства тихоокеанського ареалу, мимоволі також доводиться аналізувати наслідки ЕНПК чи реакцію на нього. У нашому огляді вельми корисними стали спостереження таких фахівців, як Д. Сандвайз, К. Маас та Дж. Квілтер. Докладні матеріали містять академічні збірники статей «Ель-Ніньйо, катастрофізм та культурний обмін у Давній Америці» за редакцією Д. Сандвайза та Дж. Квілтера (Sandweiss and Quilter 2008) та «Ель-Ніньйо у всесвітній історії» (Grove and Adamson 2018a).

Щодо перуанського фактажу пізньоархаїчної доби ми спираємося на багаторічні розробки передусім М. Моузлі, Р. Шейді Соліс, А. Руїза, подружжя Позорські, а також згаданих Д. Сандвайза та Дж. Квілтера, Т. Ділахая та Ч. Ортлофа, Дж. Хааса та В. Крімера. Більшість названих фахівців і ще ціла плеяда їхніх колег долучилися

до створення інформаційно насиченого посібника «Археологія Південної Америки» за редакцією Хелейн Сільверман та Вільяма Ізбела (Silverman and Isbell 2008), у якому, зокрема, приділено увагу і низці питань, яким присвячено цей матеріал.

Варто визнати, що на пострадянському просторі про цей регіон докладно писали лише російські дослідники⁴. Українські ж фахівці зверталися до доколумбових культур Перу вкрай побіжно, хоча не можна не відмітити відповідні розділи в історико-культурних посібниках вітчизняних професорів⁵. Окремо варто відзначити перекладацьку діяльність істориків В. Талаха та С. Купрієнка щодо текстів доби іспанського вторгнення⁶. Проте загалом цей регіон, особливо в контексті старожитностей, постає для українського наукового (і просто інформаційного) простору цілком новою *Terra Incognita*. Справедливості заради можна говорити й про дзеркальну ситуацію нульової обізнаності сучасних перуанців про Україну, а про наше минуле й поготів.

Нині Надзвичайним і Повноважним Послом України в Республіці Перу є Юрій Полухович, український фахівець із цивілізацій Мезоамерики, знавець писемності майя, глибоко занурений у доколумбову проблематику⁷. Він сприяє просуванню інтересів нашої країни, а ми зі свого боку також маємо пізнавати цей яскравий, культурно насичений регіон.

Мета статті полягає в культурологічному зіставленні взаємодії тихоокеанського природного явища, відомого як Ель-Ніньйо, з культурою доколумбового населення узбережжя Центрального Перу за їхньої докерамічної доби (прибл. 3200–2000 рр. до н. е.), коли раптово поширилися та розквітнули складні центри ранньої

урбаністики з виразним соціальним розшаруванням та спорудами для церемоніальних і/або культових відправ (що взагалі не характерно для подібних суспільств). Проте, можливо, перед нами приклад сплеску альтернативної цивілізаційності, що стався через колективне мережеве реагування на регулярні природні катаклізми в регіоні як спосіб уникання власне суспільної кризи шляхом свідомого протистояння їхнім наслідкам. Наскільки можна про це говорити — спробуємо розібратися.

Виклад основного матеріалу. Дослідників цивілізаційного розвитку завжди приваблювала можливість побачити так звану «нульову фазу розвитку». Йдеться про саме той стан, коли в певному регіоні самі собою — без зовнішньої прямої допомоги — зароджуються перші складні системи інформаційного обміну, настільки щільні та інтенсивні, що стрімко еволюціонують до урбаністичних центрів, а зрештою і до форм знакової фіксації інформації. Вже з середини ХХ ст. було очевидно, що можна виділити шість світових центрів самодостатнього цивілізаційного розвитку: у Межіріччі (долини Тигру та Євфрату), вздовж Нілу, в долині Інду, обабіч Хуанхе та в Новому Світі — в Мезоамериці та на узбережжі Центрального Перу. Тож чи знайдено там відповідні «нульові фази розвитку»?

Нині найархаїчніші знахідки по зазначених регіонах здебільшого вже є відносно сформованими. Дослідники найчастіше уявляють, якою мала бути початкова форма, але матеріально це переважно не доведено, бо кожна пам'ятка багатшарова і найнижчі шари мають дуже погану збереженість через численні повторні використання. Та, здається, саме доколумбове Перу має всі ознаки такої «нульової фази» (*“pristine civilization”*)⁸ (Haas, Creamer, and Ruiz 2004b, 37).

Мова йде про так звану *докерамічну цивілізацію Норте-Чико*. Назва ця умовна, бо це лише одне з місць центральноперуанського узбережжя, відомих своїми ранньоурбаністичними центрами, зведеними приблизно п'ять тисяч років тому людністю, яка не знала ані кераміки, ані (спочатку) зернових культур (Quilter 1991, 416–426). Останнє положення аргументував свого часу Майкл Моузлі, з його концепцією «цивілізації, породженої морським промислом» (Moseley 1992, 2005): дослідження хімічних сполук у знайдених кістках і зубах із тамтешніх поховань виявило, що 90 відсотків раціону похованих становив рибний компонент. Пізніше було

⁴ Башілов В. А. 1999. «Неолитическая революция» в Центральных Андах. Две модели палеоэкономического процесса. Москва: Наука; Ершова Г. Г. 2007. Древняя Америка: полет во времени и пространстве. Северная и Южная Америка. Москва: Новый Акрополь; Гуляев В. И. 2008. Древние цивилизации Америки. Москва: Вече; Березкин Ю. Е. 2013. Между общиной и государством. Среднемасштабные общества Нуклеарной Америки и Передней Азии в исторической динамике. Санкт-Петербург: Наука.

⁵ Чмихов М. О. 1994. Давня культура, 170–273. Київ: Либідь; Павленко Ю. В. 2004. История мировой цивилизации. Философский анализ (2-е изд.), 286–293. Киев: Феникс; Рубель В. А. 2005. Історія цивілізацій Доколумбової Америки, 257–408. Київ: Либідь.

⁶ Талах В., Купрієнко С., ред. 2013. Америка початкова. Джерела з історії майя, науа (астеків) та інків. Київ: Видавець Купрієнко С.

⁷ Див.: Лебідь Наталія. 2025. «Посол Юрій Полухович: Перу — це дев'ятеро президентів у відставці через корупцію, четверо — у в'язниці». *Glavcom.ua*, 1 квітня 2025. <https://glavcom.ua/interviu/posol-jurij-poljukhovich-peru-tse-devjatero-prezidentiv-u-vidstavtsi-cherez-koruptsiyu-chetvero-u-vjaznit-si-1048776.html>.

⁸ Себто «первородна цивілізація», «цивілізація самозародження».

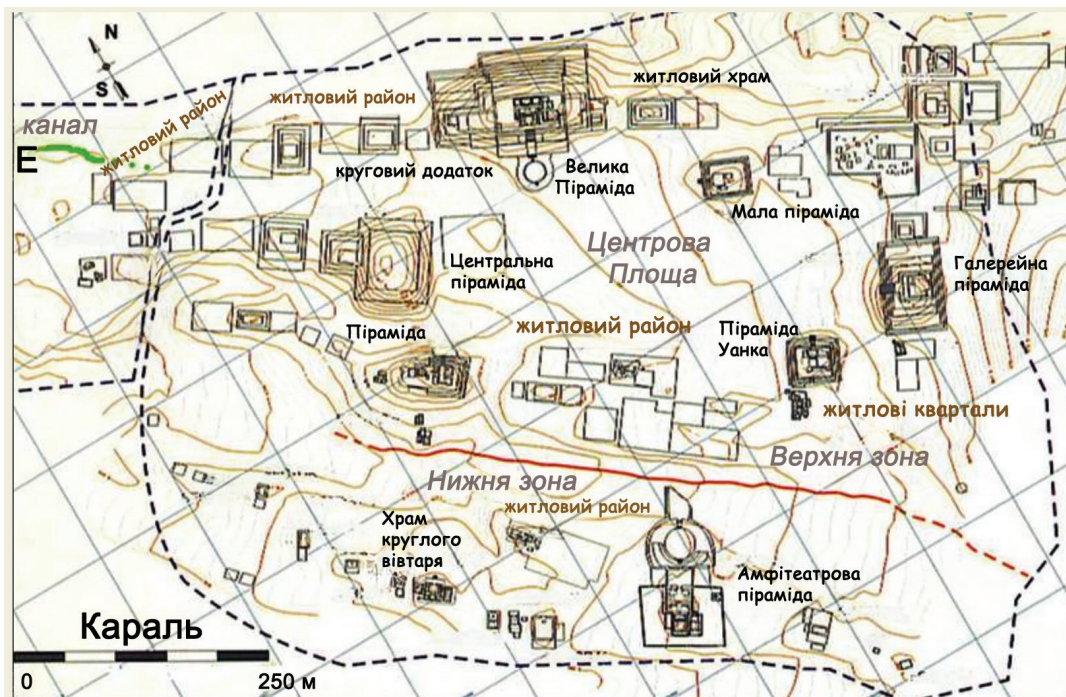

Рис. 3. Картографія урбаністичного центру Караль-Супе (Ortloff and Moseley 2012)
(україномовна адаптація оригінального макета наша. — Д. К.)

знайдено беззастережні свідчення давнього використання місцевим населенням гарбузів, бобових та перцю, що породило скореговану версію «городницько-рибальської цивілізації» в Андах (напр., Prieto 2020).

Новітні розкопки ставлять під сумнів беззастережність наведених революційних тверджень. Зокрема, Луїс Песо-Ланфранко та Андре Колонезе переконані, що докерамічне населення Перу все-таки знало регулярне сільське господарювання (бавовна і не тільки) (Pezo-Lanfranco and Colonese 2024, 1). Але слідів саме вирощування зернових (у цьому випадку маїсу/кукурудзи) в тій місцевості не знаходять аж до межі III–II тис. до н. е., проте регулярні поселення з монументальними спорудами існували там до того моменту майже півтори тисячі років, що наочно демонструють пам'ятки Норте-Чико.

Так чи інакше, саме цю центральноперуанську долину на узбережжі Тихого океану вивчено найкраще. Особливу увагу в останні тридцять років було приділено своєрідній перлині регіону — «священному місту Караль-Супе» (саме так його охарактеризовано в списках ЮНЕСКО)⁹. Сучасні перуанські археологи найчастіше вживають визначення «каральська цивілізація» (Shady Solís 2014; Andina News Agency 2016; Nostro 2020). Іноді їхні визначення є не надто виваженими, тож

добре, що паралельно є обґрунтована критика з усією повагою до справді сенсаційних знахідок (Haas and Creamer 2006, 750–755).

Урбаністичний центр Караль часто називають *містом*, до того ж небезпідставно, оскільки ця пам'ятка демонструє стилістично-конструктивні ознаки декількох ієрархічних елементів забудови, виражених у платформенно-пірамідальних конструкціях (*гуаках*), елітарних компаундах навколо них, включно зі специфічними круглими площами (*плазами*), дрібнішої забудови середнього про шарку, а також більш примітивних егалітарних оселях, довкола сутності яких дискусії ще тривають (Haas, Creamer, and Ruiz 2004a, 1021) (рис. 3). Посеред забудови знайдено певну кількість господарчого начиння, проте не кераміки, якої тоді тут ще не знали, а добре збережену бавовняну тканину та плетені з волокон сумки (*shicras*) для перенесення будівельного каміння (одна з них дала абсолютну калібровану дату — 2627 р. до н. е. (Shady Solís, Haas, and Creamer 2001)).

З-поміж тканих старожитностей особливе місце посідає радіальна нитчаста конструкція з вузликами, яку багато фахівців визнають як найдавніший, нині відомий приклад знакової мнемонічної та рахункової системи «кіпу» (вузликове письмо). Іспанські конкістадори побачили його в індіанців інкської імперії Тауантінесу, яка своєю чергою запозичила цю практику в населення попередніх імперій Уарі та Тіуанако.

⁹ <https://whc.unesco.org/en/list/1269>

Отже, крім ієрархічної складної забудови та яскраво вираженого нежитлового монументалізму, ми маємо тут ще й знакову систему — чергову ознаку міської цивілізаційності за тріадою Чайлда/Клакхона (Cluckhohn 1960).

Дослідники нерідко згадують серед знахідок сторонні предмети, явно принесені здалеку. Особливо багато подібного «імпорту» саме в Каралі, через що в огляді цієї пам'ятки часто говорять про «паломництво» (Andina News Agency 2016). Тобто можемо стверджувати про своєрідну «фестивальність»: святкові зібрання родичів і сусідів здалеку з культовими відправами та бенкетами, як, до слова, припускали свого часу стосовно дещо подібного культового центру докерамічного населення Закавказзя — Гьобеклі-Тепе (Korol 2015).

Утім, якщо припущення про ці бенкети та масові частування все ще потребують доведення, то самі контакти відвідувачів із віддалених регіонів та їхню інтенсивність археологи можуть простежити доволі чітко. Отже, стосовно перуанського суспільства пізньої докерамічної доби навколо Норте-Чико можна стверджувати *щонайменше про його відчутну комплексність і цільність мережі соціальних зв'язків* (S. Pozorski and T. Pozorski 2005). «Існує безпосередній зв'язок між кількістю церемоніальної архітектури та соціальною інтеграцією, особливо в періоди стресу», — вважає дослідник (Piscitelli 2017, 408).

Це лише один з елементів того, так би мовити, «пазлу», що постає перед нами. Наступним елементом є співвідношення обсягу затрачених зусиль (працегодин) та явно невеликої кількості населення в подібних урбаністичних центрах докерамічної доби. Передовсім потрібно було задовольняти нагальні господарчі та продовольчі потреби, тож витратити незначні людські ресурси на будівництво було явно нерентабельно, тобто на кожній такій пам'ятці мало бути потенційно лише декілька десятків працівників. Проте, якщо розглядати вірогідність масових священнодійств за участю численних гостьових колективів, то можна припустити, що частина цих відвідувачів брала участь саме в таких важливих роботах сторони, що приймає в гості. Тобто, за такою логікою, прибула еліта долучалася до церемоній серед компаундів і пірамід, а приведені ними обрані «будівельники» займалися «пролетарськими роботами». Зазначимо, що тогочасне населення регіону було стратифіковане та ієрархічне, в чому вже немає сумніву (див. дискусію Haas and Creamer 2006, 756–769; Shady Solis 2014; а також Piscitelli 2017, 401–407). План забудови також доволі промовистий (рис. 3).

Порівнявши тематичні публікації, можна помітити, що статті Р. Шейді Соліс та її команди більш натхненні та меншою мірою критичні, на межі клікбейту (чого не уникнув Ч. Манн (Mann 2005)). Водночас Дж. Хаас і В. Крімер намагаються міркувати про це більш виважено, з позицій вірогідності та кореляцій. Найбільш скептично висловився свого часу Кшиштоф Маковські: він вважає, що стосовно урбаністичних центрів Центральних Анд замість терміна «місто» краще вживати поняття «палацовий комплекс» чи принаймні «адміністративно-релігійний центр» (як-от Кносс мінойської доби). Навіть більше, якщо за основу розуміння урбаністики брати західний (європейський) досвід, то вся андська система є *антиурбаністичною* за своєю природою (Makowski 2008, 639–640).

Не погоджуємось із подібними висновками, проте маємо з чим порівняти такий підхід. Тим більше, що сам К. Маковські посилається на зафіксований європейцями досвід міських практик інків імперії Тауантінесу, де священні календарні дати регулювали саме розміщення певних груп населення впродовж певного часу, як і норми їхніх обов'язків, розподіл ресурсів та іншу діяльність. Тобто в їхній системі не видно ані самодостатнього економіко-бюрократичного механізму, ані широкого творчого громадського кола за межами церемоніальних споруд (що не обробляє полів та не виконує іншої руральної (сільської) праці).

З-поміж виразних втілень людської цивілізації такий приклад ми бачимо в ранньодержавній Японії доби Нара та раннього Хейан: адміністративні центри важко назвати містом у повному розумінні, життя та дозвілля максимально рурального низового населення регламентується буддистськими храмами/монастирями або ж місцевими святинами Синто, натомість переважна частина позасільського культурного життя відбувається в павільйонах імператорського палацу, який на той час є не «адміністративно-бюрократичною машиною», а радше громадою шаманів та віщунів, що влаштовували регулярні календарні віршування, проводили церемонії та свята на честь річного циклу тощо. Тобто поняття «державність» до такої «теократії магічного типу» застосувати складно, як і повною мірою поняття «місто» до японських урбаністичних центрів VIII–IX ст., окрім Нара чи Кіото. Втім, згідно з антропологічними урбаністичними визначеннями, грецькі поліси класичної доби містами також не були.

Отже, намагання побачити певні спільні тенденції та вектори загального соціокультурного розвитку людства — заняття не дуже плідне.

Спільні випадки та тенденції — так, але проводити чіткі паралелі між перуанськими центрами та стародавнім Уруком чи Піднебесною доби Шан-Інь — марно. Ба більше, в доколумбовому регіоні марно навіть робити компаративні хронологічні спостереження «неоліт–енеоліт–доба бронзи». Хоча досі висловлюють сумнівні твердження про «неолітичні царства майя». Як Мезо-америка, так і особливо андський цивілізаційний осередок є доволі самобутніми центрами соціокультурного розвитку (Silverman and Isbell 2008), тож будь-які порівняння з цивілізаціями Старого Світу тут можливі лише з урахуванням безлічі похибок та уточнень. Актуальною є перспектива провести загальні спостереження над поселеннями з комплексною ієрархічною забудовою в Старому та Новому Світі і спертися на певні висновки за межами «лінійного бачення» класичної парадигми. Адже ні металургія, ні тяглова худоба, ні навіть писемність насправді не є головними умовами цивілізованості, як стверджувала свого часу модель історичного матеріалізму (пор.: Daniel 1968, 25–26).

Виразна різниця в забудові Караля, а також знахідки повсякденних предметів його мешканців дають змогу стверджувати, по-перше, що це ієрархічна структурована громада з розгалуженою системою інтенсивних мережевих зв'язків (Quilter 1991, 416–426; Haas, Creamer, and Ruiz 2004b, 38), а по-друге, населення кожної забудови могло відчувати себе в межах усієї громади певною мікродентичністю з власними правилами та способами самовияву, щось

на кшталт ісламських *футувват* — міських цехових квартальних братств. Тобто квартальні сусідські громади мали виникнути вже в такі віддалені часи первинного містобудування.

«Сусідські квартали — не прості мікрокосми їхніх ширших політичних та економічних систем, а радше гетерогенні анклавні, які відбивають життєвий досвід своїх мешканців і водночас опосередковують інституційні структури соціального життя. Отже, сусідські квартали пропонують ідеальні контексти вивчення взаємодії між макроструктурами суспільства та ритмами повсякденного життя, надаючи розуміння впливу як низхідних, так і висхідних процесів» (Thompson et al. 2025, 1) (переклад наш. — Д. К.).

Які свідчення лишила ця громада, щоб зв'язок їхнього капітального соціокультурного ускладнення з регулярним катастрофізмом регіону став очевидним? Монументальна забудова Караля, Асперо, Ель-Параїсо, Бандуррія чи Сечин-Альто потребувала зусиль чималої кількості учасників на короткий термін або ж компактних груп упродовж великого проміжку часу (рис. 4). Схиляємося до думки, що це була планомірна добудова впродовж багатьох поколінь. Споруди нерідко мають собі «пару» в архітектурному ансамблі, проте такі пари зведені дещо нерівномірно. Але й самі урбаністичні центри докерамічної доби на узбережжі Центрального Перу також мають відбиток паралелізму. Варте уваги й те, що деякі

Рис. 4. Фотореалістична реконструкція вигляду основних споруд Караля (Зображення з відкритих інтернет-ресурсів. Первісне джерело та тип ліцензії не ідентифіковані)

монументальні комплекси так і не були завершені (Ikehara-Tsukayama 2021). Отже, чи справді була змагальність (фратріальна чи конфесійна), як вважав антрополог Ю. Берьозкін (Berezkin 2013, 195–198)? Чіткої відповіді досі нема.

Хоча така «агоністична масова свідомість» проливає світло на безліч загадок. Поєднавши цей аспект з прокоментованими свідченнями паломницьких бенкетів у культовому центрі регіону (Караль-Супе), можна припустити, що масова потреба реагувати на катастрофізм Ель-Ніньйо – Південне коливання породила церемоніальну ідеологію, підкріплену змагальним монументалізмом. Катастрофізм здатен спричиняти суттєві релігійні струси (див. Jennings 2008, 178–179).

Чарльз Ортлоф погоджується з характеристикою Каралю як першого міста стародавнього Перу:

«Прибережні та долинні пам'ятки вздовж р. Супе доби пізньої архаїки, породжені та проявлені місцевим комплексним суспільним розвитком, мали б набути більшої складності, — і щодо пам'яток Норте-Чико мова явно про рівень державності, — якби їхнє існування не було різко перервано масштабними наслідками змін навколишнього середовища, спричиненими ЕНПК на пізніших

етапах їхнього існування» (Ortloff 2022, 14) (переклад наш. — Д. К.).

То чи не варто було замість компаундів і платформених пірамідальних комплексів споруджувати реальні захисні споруди проти цунамі та інших негативних наслідків ЕНПК? Нині такі археологічні свідчення є: йдеться про систему штучних насипів і молів, які мали б перешкоджати насуванню піщаних дюн (рис. 5) (Ortloff and Moseley 2012). Їх поновлення та добудова припиняються в першій половині II тис. до н. е.

Підсумки та висновки. У монографії «Колапс. Чому одні суспільства занепадають, а інші успішно розвиваються» Джаред Даймонд перераховує декілька найчастіших чинників занепаду розвинених суспільств. Зростання агресивних контактів з одними сучасниками і зменшення взаємовигідного партнерства з іншими є менш фатальними, ніж завдання шкоди навколишньому середовищу чи кліматичний струс, а вирішальним чинником колапсу переважно є саме неготовність / невміння суспільства впоратися з викликами навколишнього середовища (Diamond 2005, 11). У контексті урбаністичних колективів центральноперуанського узбережжя III тис. до н. е. можна дійти думки, що потужні ландшафтно-кліматичні

Рис. 5. Залишки рукотворного валу архаїчного періоду, що мав захистити населення долини Норте-Чико від насування піщаних дюн (Ortloff 2022)

струси, спричинені Ель-Ніньйо, стали саме чинником згуртування прибережного населення.

Можемо припустити, що тривала криза рибальства внаслідок потужного Ель-Ніньйо – Південне коливання ~3800 рр. до н. е. (через потепління прибережних вод тут зникли звичні косяки дрібної риби) змусила частину рибальських колективів відійти вглиб річкових долин і зайнятися збиранням диких перців, бобів та гарбузів, а також бавовни. Незабаром вони навчилися їх вирощувати, постачаючи відповідні продукти та вироби родичам узбережжя, а ті у відповідь у подальші посушливі, проте сприятливі для риболовлі роки, віддавали їм велику частку свого улову. Нагадаємо, що археологічно це вже доведено одночасною появою в берегових рибалок бавовняних тенет і неводів, а в ранніх урбаністичних центрах — значної кількості дрібної риби, а доказів, що вони регулярно відряджали своїх співмешканців на узбережжя на риболовний промисел бракує (Haas, Creamer, and Ruiz 2004b, 49).

Надалі по краях долин на кшталт Норте-Чико споруджують захисні кам'яні моли проти насування дюн, а від річок проводять нескладні іригаційні системи, що й фіксують нині археологи. Ці спостереження додатково ілюструє незалежне порівняння радіокарбонних дат для докерамічного часу. Починаючи з ~3800 р. до н. е. в прибережних долинах Центрального Перу фіксують інтенсифікацію та ускладнення культурного шару. Тобто «популяції, що займали дуже чітко виражені ніші, почали успішно адаптуватися до викликів, пов'язаних зі зміною клімату голоцену» (Riris 2018, 74).

Отже, природно-кліматичні виклики стали для людності північного узбережжя Центрального Перу стимулом до саморозвитку, суспільно-господарчого ускладнення та кооперації, що зрештою переросла в складну систему мережових зв'язків. Інтенсивність їхньої творчої комунікації справді можна вважати раннім цивілізаційним етапом.

З п'яти передумов колапсу, названих Даймондом, суперечки викликає хіба що пункт про можливі сутички та агресію з сусідами. Автори розкопок ранньомиського центру Караль на чолі з Рут Шейді Соліс переконані, що мешканці Каралю докерамічної доби взагалі не знали війни. Там не знайдено жодної одиниці зброї чи навіть відповідного зображення. Хоча знаходять багато музичних інструментів (флейт) і предметів із сусідніх регіонів, у яких убачають підношення, дари. Важко вважати тодішнє населення «пацифістами», проте очевидно, що збройні методи розв'язання проблем там на той час

не схвалювали (Chamussy and Goepfert 2019, 15). На думку також спадає Ісландія доби заселення, де саме *сезонні тінти* були основним механізмом місцевої общинної конфліктології.

Цікаво, що одні з перших зображень воїнів і зброї фіксують у долині р. Касма, на стелах комплексу Серро-Сечин (Moscol Gonzales 2018). Датовані вони приблизно серединою II тис. до н. е., за часом і стилістикою пам'яток (на кшталт кераміки) збігаються з раннім горизонтом культури Чавін, яку ще тридцять років тому вважали першим ранньочивілізаційним утворенням Перу (Burger 2008). Подальші культури регіону справді будуть насичені зображеннями та фігурками воїнів, бранців, відрізаних трофейних голів тощо. Але всього цього не було в Караль-Супе та сусідніх центрах докерамічної урбаністики у 3500–1800 рр. до н. е.

Р. Карнейро висловлював чимало інших ідей, зокрема неоеволюціоністську теорію соціального обмеження (напр., у Gibson 2012), і він має рацію. Проте варто розуміти, що соціальне обмеження і навіть етносоціальна сегрегація не обов'язково прив'язані до конфліктності та збройної агресії в подальшій перспективі. Можна припустити низку чинників стримування, зокрема природні катаклізми. Якщо разове лихо може об'єднати людей на короткий час, то регулярний катастрофізм мав стимулювати гуртову діяльність упродовж багатьох поколінь. Стратифікація та змагання за престиж були природними проявами соціальних процесів на перуанському узбережжі, але не варто сліпо припасовувати до них звичні тези та спостереження неоеволюціоністів (особливо на матеріалах Старого Світу).

То чи справді на початку II тис. до н. е. на узбережжі сталося нове природне лихо — настільки потужне, що всі попередні напрацьовані домовленості та інститути перестали забезпечувати людям звичне існування (див.: Haas, Creamer, and Ruiz 2004a, 1023; Ortloff 2022, 8)? Це вельми логічно, хоча, попри переконливі обґрунтування (Sandweiss, Shady Solís and Moseley 2009, 362–363), безпосередніх доказів бракує. Водночас така ситуація здатна прояснити чимало нюансів (наприклад, вимушену кризову деградацію господарювання більшості людей регіону), особливо якщо криза рибальства та неврожаю нашарувалася на епідеміологічну загрозу.

Подібне сталося і в Старому Світі в середині VI ст. н. е., коли Аравію одночасно охопили глобальне похолодання¹⁰ та юстиніанова чума

¹⁰ LALIA (Late Antique Little Ice Age) — пізньоантичне мале зледеніння.

(Newfield 2016): приморські міста, якими славилася аравійська цивілізація біблійного часу, спорожніли, араби масово пішли в пустелю (Smith 1954; Arjava 2005). Особисто ми переконані, що батьки неграмотного бедуїна Мухамеда, майбутнього пророка, народилися в міських освічених сім'ях, але змушені були зростати й виживати в пустелі через кліматичні події 530–540-х рр. І недарма він так хутко набув чималої пастви серед місцевого населення: масштабні природні струси провокували паралельно монументальні соціальні та світоглядні трансформації (також пор. у Haldon and Fleitmann 2024). Ба більше, подвійний вулканічний катаклізм (536 р., 540 р.) та його наслідки стали соціокультурним чинником з тривалими наслідками навіть у скандинавському регіоні (Lowenborg 2012, 628–630).

Отже, десятки успішних урбаністичних центрів узбережжя Перу спорожніли явно не через конфлікти чи тимчасовий голод. Причина була комплексна і масштабна. Звісно, знелюдніли не всі такі центри. Сечин і ще декілька урбаністичних центрів перехідного часу (як-от Ла-Флорида чи Ель-Параїсо) є цікавими винятками. Причому,

як ми вже зазначали, Серро-Сечин явно мілітаризувався (Chamussy and Goepfert 2019). Вірогідно, нові часи сформували в прибережного населення Центрального Перу агресивну конкуренцію. Більшість нащадків мешканців урбаністичних центрів жили тепер у горах, відвідуючи храмові центри традиції Міто/Котош, деякі ж відчайдухи робили авантюрні набіги на людність реліктових стаціонарних поселень. Ті відповідали «взаємністю».

І вже не так важливо, чи є численні відтати кінцівки та анатомічні органи на рельєфах Серро-Сечин (рис. 6) свідченням пафосного натуралістичного тріумфу переможців у сутичках, чи просто анатомічним атласом храму «божества-лікаря». Важливо, що польова хірургія стала нагальною потребою. Війна стала частиною повсякденності, і соціокультурний вектор розвитку перуанського населення став нагадувати давні царства Старого Світу. Натомість попередній суспільний розквіт регіону, найкраще представлений старожитностями «священного міста Караль», лишається унікальним явищем в історії світової цивілізації (Andina News Agency 2016; Shady Solís 2020).

Рис. 6. Барельєфи з мурів пам'ятки Серро-Сечин
(авторський колаж із фото вільного доступу з репозиторіїв Flickr.com та Wikimedia Commons)

Насамкінець наведемо актуальні міркування Дж. Даймонда:

«“Чи потрібна криза, щоб спонукати націю до серйозних вибіркових змін?” — [відповідь на це запитання] аналогічна й у випадку індивіда. Як окремі особи у своїй діяльності ми регулярно стикаємося з поточними чи очікуваними проблемами. Час від часу ми передбачаємо, що на нас очікує нова велика проблема, і намагаємося усунути її, перш ніж вона нас спіткає. Але як окремим індивідам, так і націям властиві інерція та опір, які потрібно регулярно долати — недарма щось велике і погане, що відбувається знезапечно, мотивує нас більше, ніж проблеми, що розвиваються повільно, і більше, ніж прогнозована перспектива чогось великого і поганого, що нібито має трапитися в майбутньому. Мимоволі пригадується вислів Семюела Джонсона: “Повірте, сер, коли людина знає, що її повісять через два тижні, це чудово концентрує її розум”» (Diamond 2019) (переклад наш. — Д. К.).

Нині ключові представники нової адміністрації президента Сполучених Штатів Америки прибічно так само пояснюють рішучі, проте хаотичні реформи перших місяців роботи Дональда Трампа. Мовляв, він у такий спосіб чинить своєрідну терапію власній країні та решті світу, понівеченим

хвилями рішеннями останніх десятиліть. Наскільки це так і чи справді така штучна динамічна криза виявиться саме ліками, а не «контрольним пострілом у скроню» сучасній цивілізації — стане ясно найближчим часом. Утім, штучні й випадкові кризи, спричинені людським втручанням, все ж таки можна скерувати в інше річище з огляду на їхнє походження та ключові засади. Геть інша історія з пошестями та природними катаклізмами. Фахівці сумно прогнозують невідворотне зростання їх як у кількості, так і в потенційній згубності. Чи стане така подія справді кризою — завжди матиме локальну відповідь у кожному конкретному випадку. Все залежить від потенційної готовності та взаємної координації соціумів.

Справді, пандемія COVID-19 та кліматичні струси останніх років продемонстрували очевидну неготовність глобалізованої мегаполісної цивілізації постіндустріального переходу. Натомість досвід доколумбових перуанців архаїчної доби, крім цікавого кейсу для науковців, слугує також гарним взірцем і для сучасного суспільства.

Проблема не в тому, що виклики ставлять людство, здавалося б, у неможливу позицію. Ми побачили, що з такими викликами успішно справлялися значно більш прості та традиційні колективи. *Важливо сприйняти ці виклики як стимул до саморозвитку, до спільних системних змін та суспільної «толоки», коли всі допомагають одне одному заради спільної мети.*

References

- Andina News Agency. 2016. “Caral, the legacy.” *Agencia de Noticias Andina*, July 28. <https://youtu.be/GaiE507vsOs/>
- Arjava, Antti. 2005. “The Mystery Cloud of 536 CE in the Mediterranean Sources.” *Dumbarton Oaks Papers* 59: 73–94.
- Barrios, Roberto E. 2017. “What Does Catastrophe Reveal for Whom? The Anthropology of Crises and Disasters at the Onset of the Anthropocene.” *Annual Review of Anthropology* 46 (1): 151–66.
- Berezkin, Yurii. 2013. “Itogi obzora po obshchestvam Novogo Sveta.” In *Mezhdru obshchinosi i gosudarstvom. Sredne-masshtabnie obshchestva Nuklearnoi Ameriki i Perednei Azii v istoricheskoi dinamike*. Saint Petersburg: Nauka (Kunstkamera Petropolitana) [in Russian].
- Burger, Richard L. 2008. “Chavin de Huántar and Its Sphere of Influence.” In *The Handbook of South American Archaeology*, edited by Helaine Silverman and William Isbell, 681–706. Springer.
- . 2014. “The Development of Early Peruvian Civilisation (2600–300 BCE).” In *The Cambridge World Prehistory*, edited by Colin Renfrew and Paul Bahn, 1075–97. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CHO9781139017831.072>.
- Butzer, Karl W. 2012. “Collapse, Environment, and Society.” *Proceedings of the national Academy of Sciences USA* 109 (10): 3632–39.
- Carneiro, Robert L. 1970. “A Theory of the Origin of the State: Traditional theories of state origins are considered and rejected in favor of a new ecological hypothesis.” *Science* 169 (3947): 733–38.
- . 2012a. “The Circumscription Theory: A Clarification, Amplification, and Reformulation.” *Social Evolution and History* 11 (2): 5–30.
- . 2012b. “Answers to Critiques.” *Social Evolution and History* 11 (2): 131–90.
- Caviedes, César N. 2001. *El Niño in History: Storming Through the Ages*. University Press of Florida.
- Chamussy, Vincent, and Nicolas Goepfert. 2019. “From Warless to Warlike Times in the Central Andes: The Origins of Institutional War between Moche and Casma Valleys, Northern Coast of Peru.” *Americae. European Journal of Americanist Archaeology* 4: 7–36.
- Cowgill, George L. 2004. “Origins and Development of Urbanism: Archaeological Perspectives.” *Annual Review of Anthropology* 33 (1): 525–49.
- Daniel, Glyn Edmund. 1968. *The first civilizations: the archaeology of their origins*. Crowell.
- Diamond, Jared M. 2005. *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed*. Viking books.
- Dillehay, Tom D., and Alan L. Kolata. 2004. “Long-term Human Response to Uncertain Environmental Conditions in the Andes.” *Proceedings of the National Academy of Sciences* 101 (12): 4325–30.
- Edwards, Phillip C. 2024. “A Long History of Home-bases, Huts, Houses, Villages, Towns, Cities and Megacities.” *Journal of Big History* VII (4): 1–37. <https://doi.org/10.22339/jbh.v7i4.7401>.
- El Hadri, Youssef, Mykola Berlinskyi, Mariia Slizhe, and Kateryna Holovchenko. 2024. “Influence of the Sea Surface Temperature of Equatorial Pacific Ocean on the Tropical Cyclones Activity.”

- Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series "Geology. Geography. Ecology" 60: 284–91. <https://doi.org/10.26565/2410-7360-2024-60-20>.
- Gibson, D. Blair. 2012. "Cameiro's Social Circumscription theory: Necessary but not Sufficient." *Social Evolution & History* 11 (2): 51–5.
- Goldstein, Paul S., and Francis J. Magilligan. 2011. "Hazard, risk and agrarian adaptations in a hyperarid watershed: El Niño floods, streambank erosion, and the cultural bounds of vulnerability in the Andean Middle Horizon." *Catena* 85 (2): 155–67.
- Grove, Richard, and George Adamson. 2018a. *El Niño in World History (Palgrave Studies in World Environmental History)*. Palgrave Macmillan.
- . 2018b. "El Niño in Prehistory." In *El Niño in World History (Palgrave Studies in World Environmental History)*, 19–48. Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/978-1-137-45740-0_2.
- Haas, Jonathan, and Winifred Creamer. 2006. "Crucible of Andean civilization: The Peruvian coast from 3000 to 1800 BC." *Current Anthropology* 47 (5): 745–75.
- Haas, Jonathan, Winifred Creamer, and Alvaro Ruiz. 2004a. "Dating the Late Archaic occupation of the Norte Chico region in Peru." *Nature* 432 (7020): 1020–23.
- . 2004b. "Power and the Emergence of Complex Polities in the Peruvian Preceramic." *Archeological Papers of the American Anthropological Association* 14 (1) [Special Issue: Foundations of Power in the Prehispanic Andes]: 37–52.
- Haldon, John, and Dominik Fleitmann. 2024. "A Sixth-Century CE Drought in Arabia New Palaeoclimate Data and Some Historical Implications." *Journal of Late Antique, Islamic and Byzantine Studies* 3 (1–2): 1–45.
- Hoffman, Susanna M., and Anthony Oliver-Smith. 2002. "Introduction. Why Anthropologists Should Study Disasters." In *Catastrophe & Culture. The Anthropology of Disaster*, 03–22. School for Advanced Research Press.
- Ikehara-Tsukayama, Hugo C. 2021. "Unfinished monumental projects and institutional crisis in the early pre-Columbian Andes." *Journal of Anthropological Archaeology* 61: 101267.
- Jacobson, Matthew J. 2022. "Archaeological Evidence for Community Resilience and Sustainability: A Bibliometric and Quantitative Review." *Sustainability* 14 (24): 16591.
- Jaffe, Yitzchak, Ari Caramanica, and Max D. Price. 2023. "Towards an antifragility framework in past human–environment dynamics." *Humanities and Social Sciences Communications* 10 (1): 1–12.
- Jennings, Justin. 2008. "Catastrophe, Revitalization and Religious Change on the Prehispanic North Coast of Peru." *Cambridge Archaeological Journal* 18 (2): 177–94.
- Kluckhohn, Clyde. 1960. "The moral order in the expanding society." In *City Invincible: A Symposium on Urbanization and Cultural Development in the Ancient Near East* [Held at the Oriental Institute of the University of Chicago, December 4–7, 1958] [edited by Carl H. Kraeling and Robert McC. Adams], 391–404.
- Korol, Denys. 2015. "Göbekli Tepe & Norte Chico: Structural Monumentalism and Protocivilization Manifestations in Pre-pottery Societies." *Magisterium* 59 (Culturology): 66–78. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/82a8a470-e0f9-48dc-a5cb-c6e37c6f1d8b/content>.
- Løvschal, Mette. 2022. "Retranslating Resilience Theory in Archaeology." *Annual Review of Anthropology* 51: 195–211.
- Löwenborg, Daniel. 2012. "An Iron Age shock doctrine: did the AD 536–7 event trigger large-scale social changes in the Mälaren valley area?" *Journal of Archaeology and Ancient History (JAAH)* 4: 1–29.
- Macowski, Krzysztof. 2008. "Andean Urbanism." In *The Handbook of South American Archaeology*, edited by Helaine Silverman and William Isbell, 633–57. Springer.
- Mann, Charles C. 2005. "Oldest civilization in the Americas revealed." *Science* 307: 34–35. AAAS.
- Middleton, Guy D. 2017. "The show must go on: Collapse, resilience, and transformation in 21st-century archaeology." *Reviews in Anthropology* 46 (2–3): 78–105.
- Moscol Gonzales, Jorge. 2018. "El conocimiento anatómico en el Perú preincaico." *Revista de la Asociación Médica Argentina* 131 (4): 4–11 [in Spanish].
- Moseley, Michael E. 1992. "Maritime Foundations and Multilinear Evolution: Retrospect and Prospect." *Andean Past* 3: 5–42. Ithica.
- . 2005. "The maritime foundations of Andean civilization: An evolving hypothesis." *Hall of Maat*. <https://www.hallofmaat.com/ancientamerican/the-maritime-foundations-of-andean-civilization-an-evolving-hypothesis/>
- Newfield, Timothy P. 2016. "Mysterious and mortiferous clouds: The climate cooling and disease burden of Late Antiquity." *Late Antique Archaeology* 12 (1): 89–115.
- Nostro, Maria Esther. 2020. "Caral Civilization, the oldest jewel in America." *Hilario. Artes Letras Oficios*. June 16. https://www.hilariobooks.com/blog-article.php?slug_es=civilizacion-caral-la-joya-mas-antigua-de-america&lang=en.
- Ortlieb, Luc, Marc Fournier, and José Macharé. 1993. "Beach-ridge series in northern Peru: Chronology, correlation and relationship with major Late Holocene El Niño events." *Bulletin de l'Institut Français d'Etudes Andines* 22 (1): 191–212.
- Orloff, Charles R. 2022. "Caral, South America's Oldest City (2600–1600 BC): ENSO Environmental Changes Influencing the Late Archaic Period Site on the North Central Coast of Peru." *Water* 14 (9): 1403. <https://doi.org/10.3390/w14091403>.
- Orloff, Charles R., and Michael E. Moseley. 2012. "2600–1800 BCE Caral: Environmental Change at a Late Archaic Period Site on North Central Coast Peru." *Nawpa Pacha [Journal of the Institute of Andean Studies]* 32 (2): 189–206. <https://doi.org/10.1179/naw.2012.32.2.189>.
- Pantaleon, Miguel. 2023. "Crises, resilience, and complex systems." *National Preparedness Commission*, May 22. <https://nationalpreparednesscommission.uk/publications/crises-resilience-and-complex-systems/>
- Pezo-Lanfranco, Luis, and André Carlo Colonese. 2024. "The role of farming and fishing in the rise of social complexity in the Central Andes: a stable isotope perspective." *Scientific Reports* 14 (1): 4582.
- Piscitelli, Matthew. 2017. "Pathways to social complexity in the Norte Chico region of Peru." In *Feast, Famine or Fighting? Multiple Pathways to Social Complexity*, edited by Richard J. Chacon, Rubén G. Mendoza, 393–415. Springer International Publishing.
- Pozorski, Shelia, and Thomas Pozorski. 2005. "Architecture and chronology at the site of Sechín Alto, Casma Valley, Peru." *Journal of Field Archaeology* 30 (2): 143–61.
- . 2008. "Early cultural complexity on the coast of Peru." In *The Handbook of South American Archaeology*, edited by Helaine Silverman and William Isbell, 607–31. Springer.
- Prieto, Gabriel. 2020. "The fisherman's garden: Horticultural practices in a second millennium maritime community of the North Coast of Peru." In *Maritime Communities of the Ancient Andes*, edited by G. Prieto and D. H. Sandweiss, 218–46. University Press of Florida.
- Quilter, Jeffrey. 1991. "Late Preceramic Peru." *Journal of World Prehistory* 5 (4): 387–438. <https://doi.org/10.1007/BF00978475>.
- Riris, Philip. 2018. "Dates as data revisited: A statistical examination of the Peruvian preceramic radiocarbon record." *Journal of Archaeological Science* 97: 67–76.
- Roscoe, Paul. 2008. "Catastrophe and the emergence of political complexity: a social anthropological model." In *El Niño, Catastrophism, and Culture Change in Ancient America*, edited by D.H. Sandweiss and J. Quilter, 77–100. Dumbarton Oaks.

- Sandweiss, Daniel H., and Jeffrey Quilter, eds. 2008. *El Niño, Catastrophism, and Culture Change in Ancient America*. Dumbarton Oaks Research Library and Collection (Harvard University Press).
- Sandweiss, Daniel H., and Jeffrey Quilter. 2012. "Collation, correlation, and causation in the prehistory of coastal Peru." In *Surviving Sudden Environmental Change. Understanding Hazards, Mitigating Impacts, Avoiding Disasters*, edited by Jago Cooper and Payson Sheets, 117–39. University Press of Colorado. <https://www.upcolorado.com/excerpts/9781607321682.pdf>.
- Sandweiss, Daniel H., and Kirk Maasch. 2020. "El Niño as Catastrophe." In *Going Forward by Looking Back: Archaeological Perspectives on Socio-Ecological Crisis, Response, and Collapse* 3, 367–96.
- Sandweiss, Daniel H., Kirk Maasch, and Alice Kelley. 2024. "El Niño in Peru: Archaeological perspectives." *Arqueológicas* 33: 17–48.
- Sandweiss, Daniel H., Kirk Maasch, et al. 2007. "Mid-Holocene climate and culture change in coastal Peru." In *Climate Change and Cultural Dynamics*, edited by D. Anderson, K. Maasch, and D. Sandweiss, 25–50. Elsevier, Academic Press.
- Sandweiss, Daniel H., Ruth Shady Solís, Michael E. Moseley, et al. 2009. "Environmental change and economic development in coastal Peru between 5,800 and 3,600 years ago." *Proceedings of the National Academy of Sciences USA* 106 (5): 1359–63.
- Shady Solís, Ruth, Jonathan Haas, and Winifred Creamer. 2001. "Dating Caral, a Preceramic Site in the Supe Valley on the Central Coast of Peru." *Science* 292: 723–6.
- Shady Solís, Ruth. 2014. "La civilización Caral: Paisaje cultural y sistema social." *Senri Ethnological Studies* 89: 51–103 [in Spanish].
- . 2020. "Caral: The sacred city." In *Encyclopedia of Global Archaeology*, edited by Claire Smith, 1792–95. Springer International Publishing.
- Silverman, Helaine, and William Isbell, eds. 2008. *The Handbook of South American Archaeology*. Springer.
- Smith, Sidney. 1954. "Events in Arabia in the 6th Century AD." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 16 (3): 425–68.
- Stewart, Mathew, Christopher W. Carleton, and Huw S. Groucutt. 2022. "Extreme events in biological, societal, and earth sciences: a systematic review of the literature." *Frontiers in Earth Science* 10: 786829. <https://doi.org/10.3389/feart.2022.786829>.
- Taleb, Nassim Nicholas. 2012. *AntiFragile: Things that Gain from Disorder*. Random House & Penguin.
- Thompson, Amy E., Jessica Munson, et al. 2025. "Assessing neighborhoods, wealth differentials, and perceived inequality in preindustrial societies." *PNAS: Proceedings of the National Academy of Sciences USA* 122 (16): e2400699121. <https://doi.org/10.1073/pnas.2400699121>.
- Toynbee, Arnold. 1972. *A Study on History*. The new one-volume edition. Illustrated. Oxford University Press.
- Van Buren, Mary. 2001. "The archaeology of El Niño events and other "natural" disasters." *Journal of Archaeological Method and Theory* 8 (2): 129–49.

Denys Korol

PhD (Cultural Studies)

Associate Professor at the Department of Cultural Studies, Faculty of Humanities

National University of Kyiv-Mohyla Academy (NaUKMA), Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0001-9709-547X>

d.korol@ukma.edu.ua

Crisis as a Catalyst for Socio-cultural and Civilizational Transformations: The Regular Catastrophism of the Peruvian Coast

Abstract

Numerous studies have addressed the issue of crisis as a socio-cultural phenomenon, and in recent years, the reasons for such investigations have become increasingly abundant. For some researchers, a crisis is synonymous with "disaster" or "catastrophe," while others interpret these as sequential stages. Some view a crisis as an "evil" and a "harbinger of collapse," whereas others see it as a necessary stimulus for development, without which stagnation is inevitable. Clearly, both positions represent extremes. The first is academically outdated, while the second tends towards speculation—though certain global leaders evidently do not perceive it as such, finding "dvizhukha" necessary, and seeing crisis and chaos as pathways to "making things great again." Natural catastrophism vividly illustrates socio-cultural challenges; overcoming these allows society to reach new levels, whereas unpreparedness leads directly to collapse.

Pre-Columbian societies of Central Peru's coastal regions effectively illustrate this latter thesis. The Pacific coast at these latitudes regularly experiences the "El Niño–Southern Oscillation" phenomenon, triggering numerous local natural disasters, disrupting agriculture, and severely undermining societal norms for extended periods. One prominent conclusion regarding Andean pre-Columbian societies identifies El Niño as a catalyst for religious and cultural transformations. Most strikingly, this is exemplified by the pre-ceramic societies of the late Archaic period (3500/3300–1800 BCE). The monumental urbanism of this society is popularly known as the "Caral Civilization" or the "Norte Chico Culture."

Indeed, the Norte Chico River valleys are but a few among many, and Caral on the Supe River is neither the only nor the earliest monumental architectural complex. Nonetheless, Caral remains significant and illustrative, potentially serving, based on archaeological evidence, as a local cultic and administrative center. Yet can we speak of “cult” or “administration” in societies lacking metallurgy or even ceramics? Conversely, is it appropriate to evaluate pre-Columbian societies using standards derived from canonical Near Eastern centers? Conservative, orthodox researchers frequently avoid terms like “city” and “civilization” for societies such as Moche, Wari, and Tiwanaku—a caution that is regrettable and fundamentally mistaken.

Applying these concepts to Caral and other pre-ceramic centers of Peru (such as Áspero, Fortaleza, Bandurria, and El Paraíso) might indeed involve some speculation. However, even the most cautious researchers recognize that these societies approached such levels closely, with only repeated large-scale El Niño events decisively undermining their development. The coordination and societal unity required to withstand these phenomena initially united their ancestors fifteen centuries earlier, enabling them to create architectural masterpieces and significantly reducing warfare, as evidenced by the absence of weapons and related imagery until the mid-2nd millennium BCE.

Their case is an evident model for contemporary societies navigating post-industrial transitions.

Keywords: crisis, disaster, catastrophism, cultural resilience, El Niño, Pre-Columbian Peru, Norte Chico, pristine urbanism, architectural monumentalism, socio-cultural transformations, civilizational processes, cultural problems, cultural prehistory, socio-cultural space, interdisciplinarity.

Manuscript received April 12, 2025
Матеріал надійшов 12 квітня 2025 р.

© Денис Король (Denys Korol), 2025

d.korol@ukma.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-9709-547X>

Сфера наукових зацікавлень: цивілізаційні процеси, соціокультурні трансформації, проблеми цифрової цивілізації, уявлення про смерть і потойбіччя, архаїчна іконологія, скандинавістика.

Main research fields: civilization processes, sociocultural transformations, digital civilization studies, death studies, archaic iconology, Norse studies.

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)